

Լարիսա ԵԳԱՆՅԱՆ

ՄԵԾ ՄԵՊԱՍԱՐԻ Մ. Թ. Ա. III ՀԱՉԱՐԱՄՅԱՆԻ ԲՆԱԿԱՎԱՅՐԸ (2004-2005թթ. պեղումների նախնական արդյունքներ)

Աշոցքի սարահարթի հյուսիս արևմուտքում սարերով զուտորված մի քանի կիլոմետր շառավիղով հարթության վրա իշխում են կենտրոնում բարձրացող երկու սարեր՝ Մեծ Սեպասարը և «Փոքր Սեպասարը: Այստեղյան գետը բաժանում է սարերն ու նրանց հարավային լանջերին փռված համանուն գյուղերը: Հարթության հյուսիսային սահմանով սրևեղ-արևմուտք ձգվող սարերի վրա վանակատի ելքերով հայտնի Ալվորիկի (Յեճի-յու) բնակավայրն է՝ իրարից հեղեղատով բաժանված կիկլոպյան երկու ամրոցներով, հարսով-սրբամուտքում՝ Ամասիայի մ.թ.ա. III հազարամյակի հնավայրը:

1998թ. Աշոցքում իրականացված հնագիտական հետախուզության ժամանակ (Լ. Եգանյան, Հ. Խաչատրյան) Փոքր Սեպասարի (բարձր. 2053մ) գագաթին հայանաբերվեցին կիկլոպյան ամրոցի մնացորդներ, Մեծ Սեպասարի (հյուսիսային լայնության 41° 03' 12" արևելյան լայնության 43° 49' 00", բացարձակ բարձրությունը 2081մ) լանջերին և գագաթի հարթության վրա՝ կառույցների հետքեր, սարից արևմուտք և հյուսիս փռված դաշտերում՝ վերգետնյա հարստա նյութ (քարիզայան գործիքներ, վաղբրոնզիգիտարյան և միջնադարյան խեցեղենի բեկորներ): Մեծ Մեպասարի վրա հայտնաբերվեց բնակավայր, որը զբաղեցրել է գագաթի երկարությամբ արևելքից արևմուտք ձգվող 1 հա հարթությամբ:

Անցյալ դարի 80-ական թվականներին մեծակա գյուղերի դաշտերի ոռոգումն ապահովելու նպատակով Մեծ Մեպասարի գագաթին կառուցված ջրամբարի շինարարությունը հնավայրի արևմտյան կեսը՝ հիմնովին ավերվել է: Արևելյան կեսում նկատելի են բնակավայրի հետքերը՝ մակեդոնսին ուրվագծվող շրջանաձև ու ուղիղ պատերով: Վերգետնյա խեցեղենը հիմնականում վերաբերում է մ.թ.ա. III հազարամյակին: Հարթության արևելյան մասում «Դարի սուրբ» սրբատեղին է:¹ Մատուռն արևելյան արսիդով տողանկյուն սրահ է, որի արտաքին պատերին զուգահեռ երևում են ավելի վաղ կառույցի հետքեր:² Ներսում արևելք-արևմուտք կողմնորոշմամբ, երկու ուղղանկյուն ծածկասկավերով դամբարան է, որի արևելյան կողմում սաեկա է՝ հետագայում փոխադրված խաչով:

Մեծ Սեպասարում հետախուզական պեղումներ սկսվեցին 2004թ.³ Այլսատանքներն ընթացան հնավայրի երեք տարբեր հատվածներում: Նախ ավելից հուշարձանի արևմտյան կողմում ջրատարի համար փորված և չօգտագործված խրամատի մեջ բացված կիսավեր մշակութային շերտը: Բացվեցին կացարանի արևելյան սյուսից պահպանված 2-3 շարք և հարավային պատի հետ անկյուն կազմող հատվածը: Պատերը շարված էին ճեղքված բազալտից տափակ քարերով: Արևելյան պատի տակ բացվեց 3,80մ երկարությամբ 50 սմ լայնությամբ մատույրա՝ տափանված հատակից 30 սմ բարձր: Նշված պատից հարավ՝ նույն զծի վրա, բացվեց ավերված մեկ սյու ուղղանկյուն կացարանից պահպանված պատի հատված: Գտնվեցին վաղբրոնզիգիտարյան խեցեղենին բնորոշ սև վալյեցված արտաքինով և կարմիր աստառով, պարույրազարդ

¹ Լ. Եգանյան, Սեպասարի փաղրորդգիտարյան բնակավայրի պեղումները, ՇՊՄԺ հանրապետական VI գիտական նստաշրջանի նյութեր, Գյումրի, 2004, էջ 8-9:

² Մատուռի եղև հատակի վրա մինչև 2004թ. հատակ երևում էին մանր քարերով եզրագծված սարավիշի թաղումները: 2005թ. հատակը սրահի են սարքարկերով նախնական տեսքով բողկելով մատուռի կենտրոնում գտնվող դամբարանը: Մի քանի դամբարան մնացել է սարահատակի տակ, իսկ երկուսը քեև շաղախով ծնկվել են, սակայն կողաստների քարեր դիրքի շնորհիվ մնացել են սպասիատակից բարձր:

³ 2004թ. պեղումներն իրականացվեցին Հայաստանի, Վրաստանի և Արևելյան Եվրոպայի հայ կարողիկե եկեղեցու առաջնորդ, սրբեպիսկոպոս Ներսես Տեր-Ներսիսյանի անձնական միջոցներով:

կարասի և գավաթների բեկորներ, վաճառատից նետառաք, ման գաղի ներդիր, բրոնզից օղակաձև ակամջ օղ և միջնադարյան ասպակյա ապարանջանի բեկոր: Ակնհայտ է, որ տարածամասակյա նյութերը կողք-կողքի են հայտնվել բազմաշերտ բնակավայրի ավերման պատճառով:

Հուշարձանի սահմանները և շերտագրությունը պարզելու նպատակով 2x2 մետրաչափ խրամատներ դրվ եցին սարի հարավային լանջին և գագաթի հարթության վրա: Առաջին խրամատի վերին շերտից գտնվեցին մ. թ. ա. III հազարամյակին բնորոշ խեցեղենի բեկորներ: Մեկ մետր խորության վրա բացվեց մայր հողը:

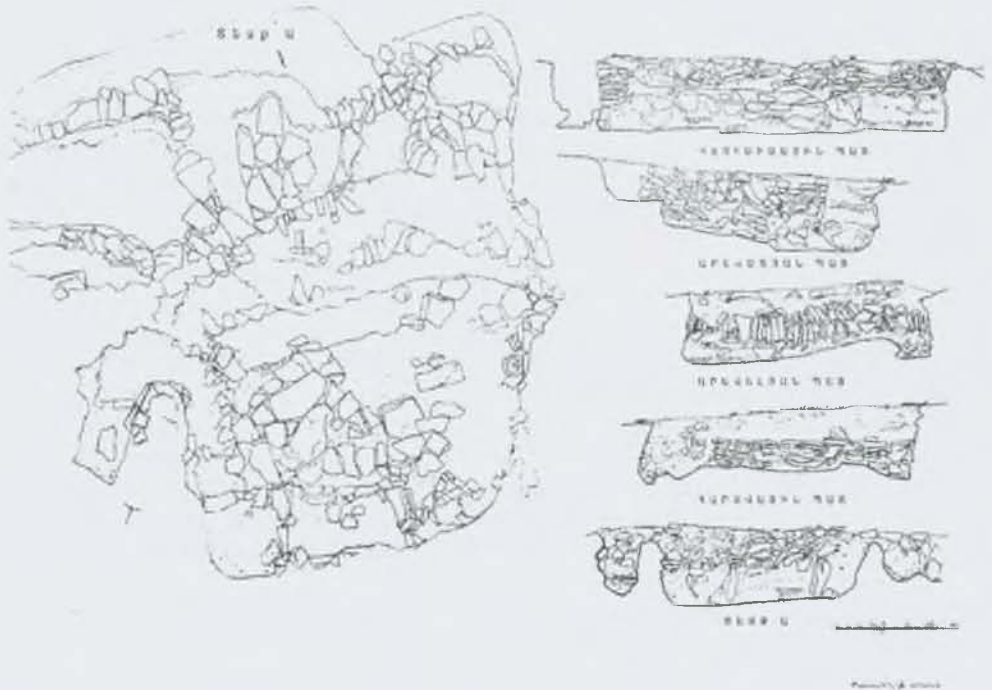
Երկրորդ խրամատը դրվեց գա գաթի հարթության հյուսիսային հատվածում արևելք-արևմուտք ուղիղ պատի երկայնքով: Բացվեցին իրար վրա նստած, տարբեր ժամանակաշրջանների պատերի մնացորդներ, ինչպես նաև ինչ-որ կառույցի պատի և սալահատակի հատված: 1,2 մ հզորությամբ մշակույթային շերտի վերին հորիզոնից հայտնաբերված նյութերը վերաբերում են վաղ բրոնզի և վաղ միջնադարի, իսկ հատակի վրա գտնվածները՝ վաղ բրոնզի դա ռաշրջաններին:

Երրորդ խրամատը դրվեց հարավ-արևմտյան լանջի արհեստական դարա վանդին՝ 35° քեքություն ունեցող հարթակի վրա, լանջի այս հատվածով մոտ 15 մ ձգվող պատի երկու կողմերում: Կիկլոսյան շարվածքով պատից պահպանվել է միայն մա կերետով գնացող մի շարքը: Մշա կութային շերտի հզորությունը 60սմ է: Այստեղ գտնվեցին բարձրակարգ և խոհանոցային խեցեղենի բեկորներ, որոնք բոլորն էլ վերաբերում են վաղ բրոնզի ժամանակաշրջանին:

Չորրորդ խրամատը դրվեց սարի հյուսիսային լանջին, որտեղից գտնվ եցին վաճառատի արտեֆակտներ և վաղբրոնզիդարյան խեցեղենի բեկորներ:

ՄԵԾ ՍԵՊՏՄԱՐ. ԲԼՆԿԱՎԱՅՐ

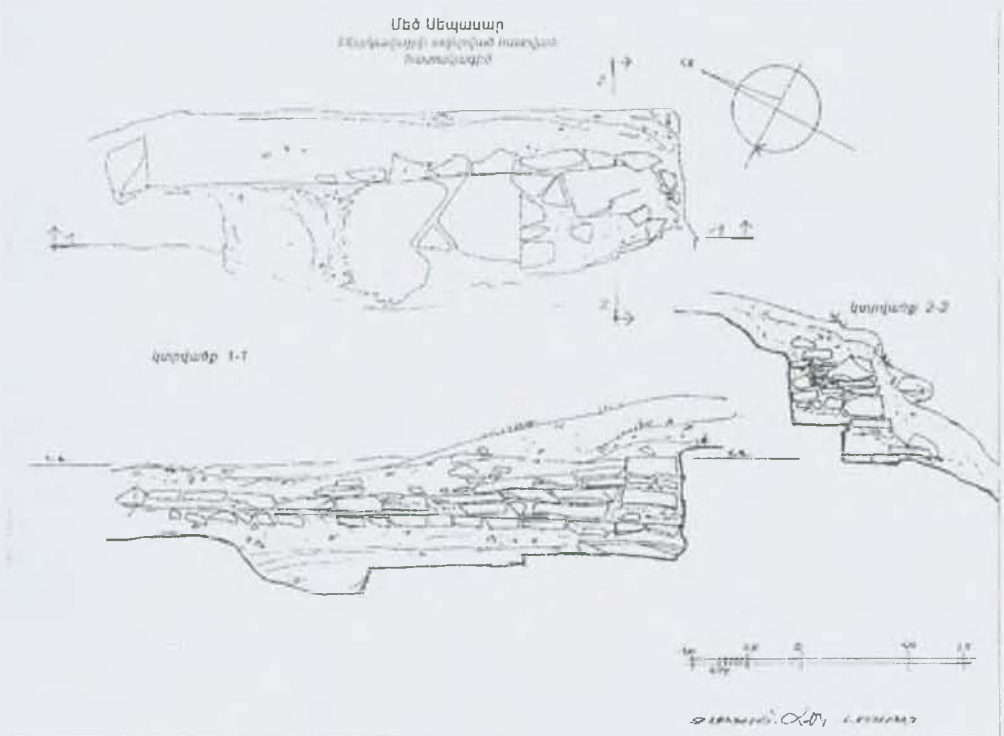
ՀԱՏԱԿԱԳՐԾ

Հնավայրի արևմտյան կեսում պեղվեց մի կառույց, որի պատերի շրջանաձև ուրվագիծն ընթերցվում էր մակերեսին: Բացվեցին բազալտե քարերի անկանոն շարքերով միջնադարյան կառույցի պատերը և դրանց վերաբերող սալահատակը, որի տակ 50 սմ հողաշերտից հետո բացվեց միջին մեծությամբ գետաքարերով կիպ շարված մեկ այլ հատակ: Մրա տակ՝ կարմրավուն հրաք խային խարամի հետ խառնված կավանման

հողի վրա, բաց վեցին իրար մեջ դրված տար բեր չափերի, լավ քրծ ված, բարակ և նուրբ խեցիով, փայլեցված մակերեսով սաջ երի, կարմիր արտաքինով ու աստառով, խորակոս քառանկյուն և սակրաձև նախշերով ամանի, ինչ պես նաև սև, փայլեցված արտաքինով և կարմիր աստառով խեցեղենի բեկոր ներ, որոնք վերաբերում են մ. ք. ա. III հազարամյակին: Պեղումները ցույց տվեցին, որ վաղբրոնզիդարյան հա տակի հետ կապվող պատերը մնացել են վաղ միջնադարում վերակառուցված շինու թյան տակ: 2005թ. պեղումները ծավալվեցին բնակավայրի հյուսիսային և հարավ-արև մտյան հատվածներում:⁴ Պեղված հատվածները միացնելու և մեկ համալիր ստանալու նպատակով դրվեց երկու քառա կուսի. առաջինը՝ կտր կացարանի արևելյան պատին կից, երկրորդը՝ քիչ հյուսիս-արևելք՝ ներ առելով նախորդ տարի խրամատի մեջ բաց ված պատը: Բացվեց վաղ միջնա դարյան կառույց՝ որի իրար պատկից սենյակները բացվում են նույն միջանցքի մեջ: Վաղ բրոնզիդարյան շերտ պահպանվել է սենյակների և միջանցքի տար բեր հատվածների հատակի տակ:

Հարավային սենյակի տարբեր հատ վածներում բացվեցին մ. ք. ա. III հազա րամյակի բնակավայրից պահպանված սալահատակների, վարդագույն հրաբխային խարամի վրա կավով տափանցված հատակների և հյուսիս-հա րավ ձգվածությամբ պատի որոշ հատվածներ: Նույն ժամանակաշրջանի հատակ բացվեց նաև հարա վային սենյակից միջանցք տա նող հատվածում: Միջանցքի մեջ, 1,5 մ խորության վրա, բաց վեց սալահատակի հատված, որի վրա դրված կառույցի արևելյան պատից պահպանվել է ստորին երկու շարքը: Հատակին վերաբերող պատն այնու հետև թողնվել է հա ջորդ սալահատակի տակ: Պատի և սալահա տակի անկյունում, ինչ պես նաև հատակի տակ գտնված նյութերը նույնն են՝ մ. ք. ա. III հա զարամյակին բնորոշ կարմիր աստառով և սև փայլեցված արտաքինով խեցեղեն: Այս սենյակի արևելյան պատի տակ պահպանված մ. ք. ա. III հա զարամյակի հատակի վրա դրված միջնա դարյան կառույցի արևելյան անկյունում՝ գտնվեց երկրորդական օգտա գործմամբ դրված նա ված և աղորիքի բեկոր:

⁴ 2005թ. պեղումներն իրականացվեցին Projecte Discovery հիմնադրամի դրամաշնորհով:

Մեկ այլ աղորիք և կալե օջախի ռաք գտնվեցին հյուսիսային պատի մոտ քարերով շարված օջախի կողքին, սև փայլեցված արտաքինով և կարմիր աստառով խեցեղենի, մանր եղջերավոր անասունների ոսկորների և օխրայի փոքր կտորների հետ: Այսպիսով, հարավային սենյակում առաջին շինարարական հորիզոնից պահպանվել է արևելյան պատի տոորին երկու շարք և սալահատակը:

Հյուսիսային սենյակի սալահատակի վրա բացվեց բերդյանը ընկած գերան, որի հիմքը սալահատակի տակ էր: Բնակարանի ավերման ժամանակ գերանը մնացել է 50 սմ հողաշերտի տակ, որի վրա հետագայում դրվել է միջնադարյան կառույցի պատը: Այսուհետ մ.թ.ա. III հազարամյակի խեցեղենի հետ գտնվեց ոսկորից բերիչ:

Միջանցքից հյուսիս-արևմուտք բացվեց վաղորոնգիդարյան կառույցից պահպանված կավածեփ, քիչ գոգավոր հատակ: Հատակի վրա բացվում է օջախ-կուակարանի բերանը: Օջախի արևմտյան կողմում աղեղնաձև շարված մի բանի վրա քարերի վրա բարակ մոխրաշերտ էր: Հատակին գտնվեցին մանր եղջերավոր անասունի ծնոտ, սև փայլեցված արտաքինով և կարմիր աստառով, դարչնագույն արտաքինով և աստառով կարասների բեկորներ, հարավային հատվածում՝ կողք-կողքի դրված սնական փոքրիկ կոկիչ և ձկան խեցի: Օջախից հարավ-արևմուտք գտնվեցին սև փայլեցված կարասի բեկորներով փակված հինգ նույնատիպ զավաթներ՝ նստուկները մասամբ կավածեփ հատակի մեջ: Այս հատակից 20 սմ բարձր դրվել է վաղ միջնադարյան կառույցի առևելյան պատը: Հատակի և պատի հիմքի միջև մնացած մշակութային շերտից գտնված խեցեղենի բեկորները և մանր եղջերավոր անասունի ոսկորները վերաբերում են վաղ բրոնզի դարաշրջանին: Կավածեփ հատակն սովորական է ընկած պատին գուգակետ դրված, վաղ գետնաքարերով շարված պատի տակ: Երկրորդ պատն ու հատակը համաժամանակյա են և վերաբերում են մ. թ. ա. III հազարամյակին: «Իս հաստատվում է և հատակի տակ բողկված օջախի, և հատակին գտնված նյութերի սովորական ժամանակաշրջանին բնորոշ ձևաձևական արտաքինություններով (սև փայլեցված արտաքին, կարմիր աստառ, դարչնագույն աքաղաղի և աստառ, երկաթված և խոլ ունկեր, իրանի մի կողմում սճավոր բոշնագաղղին գուգակցված պարույրներ և համակենտրոն շրջաններ, ուլյեֆ ներձկված և գծային նախշազարդ վզի տակ): «Լերակառուցման ժամանակ պատի այդ փաթը հատվածը ներառվել է հյուսիս-արևմուտք հարավ-արևելք ուղղությամբ դրված նոր պատի մեջ, որից պահպանված կոպտատաշ, միջին մեծության քարերով շարված արևելյան կրեստ հարավ-արևելյան սահմանում մասամբ նստած է բրոնզիդարյան պատի վրա: Հատակից 30 սմ բարձր, գտնվեց քարե կառք, որը վերաբերում է այս հորիզոնին:

Հատակի ձեռք, ամանի մեջ կրակի հետքերը, հատակին գտնված անասունի ոսկորների և միևնույն ամանի բեկորների հատակի տարբեր մասերում գտնվելը, մոխրաշերտի ստեղծությունը կառույցի ծեսական բնույթի մասին են վկայում: Մակայն միայն նեոտագա պեղումներով կախարդվեն կառույցի չափերը, բնույթը և դրանց հետ կապված տարաբնույթ այլ հարցեր:

Մեծ Մեպասարի վաղորոնգիդարյան շերտը բեն պեղման մեծ տարածք չի ընդգրկում, խիստ ավերված է և պահպանված է հատվածաբար, սակայն բավական հարուստ է դարաշրջանի մշակութային ուսումնասիրության համար հետաքրքրություն ներկայացնող նյութով: *

Մոտ 50 սմ հզորությամբ վաղորոնգիդարյան շերտը համասեռ չէր: Վերին հորիզոնը՝ տալահատակի վրա մոխրախառն հող էր, ստորինը՝ սալահատակից ցած, հրաբխային լավայանի կարմրավուն փշրանքներով հարթեցված և կավով տափանցված հատակ, իսկ որոշ հատվածներում էլ՝ միայն մայր հողը: Մարի տարբեր հատվածներում չգտնված խրատառների ստուգողական պեղումները ևս հաստատում են, որ բնակավայրը հիմնվել է գագաթի հարթության վրա: Շերտագրական աղիւթները փաստում են, որ բոլոր բնակեցված է կղել սկսած մ. թ. ա. III հազարամյակից: Վերակառուցում է ունեցել և վաղ բրոնզի ժամանակաշրջանում, և վաղ միջնադարում: Այս իսկ պատճառով էլ բրոնզիդարյան խեցեղենը հայտնվել է և մակերեսին, և վաղ միջնադարյան շերտում:

* Պեղված մոտ 30 քառ. մակերեսով և 50սմ հզորությամբ վաղորոնգիդարյան շերտից հագործված ավելի ամբողջական և բեկորային իրեր են հայտնաբերվել:

Մեծ Սեպասարի մ. ք. ա. III հազարամյակի մշակույթը հիմնականում ներկայանում է խեցեղենով. առավելապես վարդագույն աստառով և սև փայլեցված արտաքինով, ինչպես նաև վարդագույն արտաքինով և աստառով ամաններ՝ ամբողջական և բեկորային: Հայտնաբերվել են կարասներ, գավաթներ, քասեր, խուփերի, օջախների հենակների բեկորներ: Ինչպես բարձրակարգ, այնպես էլ խոհանոցային խեցեղենի բեկորների և ճեղքված մասերի վրա նկատելի են սև հետքեր: Հռոմի CISTeC, Research Center on Cultural Heritage University of Roma la Sapienza լաբորատորիայում կատարված անալիզները ցույց են տվել, որ ամանները վերականգնելու համար օգտագործվել է բիտում՝ բնական նավթ: Նույնիսկ հատարակ խեցեղենի վերականգնման համար բնական նավթի օգտագործումը նշանակում է, որ հումքը տեղական էր, հանքավայրը՝ մոտ: Գտնված հարուստ ու բազմազան խեցեղենը ենթակա է ամբողջական և մասնակի վերականգնման,* որը հնարավորություն է տալիս ներկայացնել կավանոթների ձևերի բազմազանությունը:

Կարասները եռամաս են, ունեն սե փայլեցված մակերես, կարմրավուն, անփայլ աստառ, լայն բերան, քիչ եռ ճկված շուրթ, կարճ վիզ: Նստուկները փոքր են և տափակ, իրանը՝ երկբեր: Շուրթը վզին է միանում գույգ հակադիր երկատված ունկով: Ամանի մի կողմում, ունկից ունկ ընկած հատվածում նախշեր են՝ ռեյեֆ ներճկմամբ ռճավորված երկրաչափական գուգորդված պարույրների և համակենտրոն շրջանների հետ (տախտ. I, նկ. 8, տախտ. II, նկ. 4, տախտ. IV, նկ. 6): Գծիկային նախշազարդ է կարասի ամանի մի կողմում վզի տակով անցնող խորակոս գծերի միջև ընկած հատվածը (տախտ. I, նկ. 8): Երկրորդ տիպի կարասների վիզն ավելի երկար է, իրանի փքունությունը՝ ավելի կլորացված: Մրանք ունեն եռանկյունաձև, խոյազույս հիշեցնող ռճավորված կեղծ ունկ, որ մասնագիտական գրականության մեջ բնութագրված է որպես կոցաձև (տախտ. IV, նկ. 3): Կարասների դիմերեսին, իրանի փքուն մասում պատկերված ռճավորված ռեյեֆ ներճկված նախշազարդի մի դեկորը կրկնվում է վզի վրա: Կարասներից մեկի իրանի կեսից մինչև նստուկը կռվված չէ, մակերեսը խորդուրդ է (տախտ. IV, նկ. 1): Նստուկի վրա պահպանվել են բիտումով արված վերականգնման հետքեր: Ամանի մեծ չափերը (բերանի տրամ. 48 սմ, բարձր. 50 սմ), տարողունակությունը և շատ փոքր նստուկը (տրամ. 8,5 սմ) ենթադրում են, որ ամանը դրվել է անշարժ՝ նստուկը հողի մեջ: Նշված հատվածը չի կռվվել և մակերեսի անհարթությամբ մեծացված շփման մակերեսն ապահովել է ամանի հաստատուն դիրքը:

Մեծ Սեպասարի կարասներն ունեն 34,5-48 սմ տրամագծով բերանի բացվածք, 34,5-50 սմ բարձրություն: Գտնվել են նաև կարմիր կարասների տալբեր բեկորներ, որոնց մեջ՝ ռեյեֆ նախշազարդմամբ մեծ կարասի իրանի հատված ներճկված քառակուսի և սակրաձև նախշով (տախտ. III, նկ. 17): Բեկորային խեցեղենի մեջ կան ինչպես ռճավորված ռեյեֆ ներճկված նախշազարդերով (տախտ. III, նկ. 1-17), գծազարդ, այնպես էլ կեղծ ունկերով կարասների բեկորներ (տախտ. IV, նկ. 2):

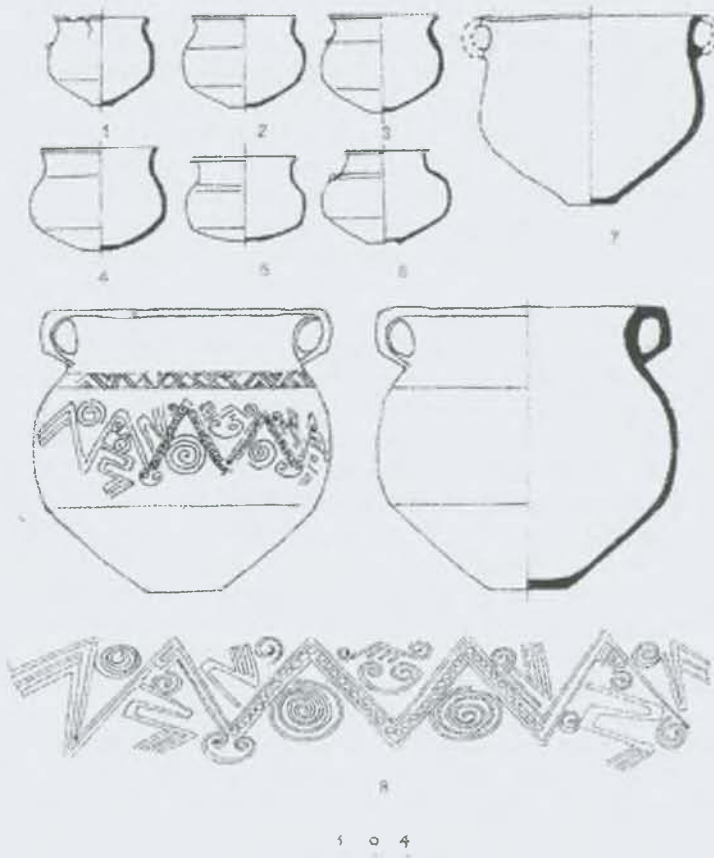
Կարասներ հայտնի են Հայկական լեռնաշխարհի մ. ք. ա. III հազարամյակի բոլոր հնավայրերից: Չեն են ու գարդանախշերն իրենց գուգահեռներն ունեն Բոսի-ճո-

* Խեցեղենի վերականգնումը կատարվել է Շիրակի երկրագիտական քանգարանում. նկարիչ-վերականգնողներ՝ Հ. Ավետիսյան և Ռ. Սարգսյան: Տախտակները՝ նկարիչ Վ. Թովիսյանի, չափազորությունները՝ ճարտարապետ Լ. Մինասյանի:

քերում,⁵ Շենգավիթում,⁶ Գառնիում,⁷ Ջաղացաանդում,⁸ Մեծամորում,⁹ Կառնուտում,¹⁰ Հառիճում,¹¹ կտցածև կախված շուրքերը՝ Գառնիում,¹² Էլառ Դարանիում:¹³

Գավաթներից հինգն ամբողջական են, կան նաև բեկորային գավաթներ: Սրանք, ինչպես և կարասները, եռամաս են. սև փայլեցված արտաքին ունեն, կարմրավուն կամ գորշ աստառ, բարակ, եռ ճկված շուրքով լայն բերան, կարճ վիզ, փքուն իրան, իրանից կտրուկ անցումով ձևավորվող փոքր նստուկ:

Տախտակ I

⁵ Մ. Գեղջյան, Հնագիտական հետազոտությունների Տաշիր-Չորագետում, Եր., 2001, էջ 28, աղ. VIII նկ. 8:

⁶ Մ. Մարդարյան, Նախնադարյան հասարակությունը Հայաստանում, Եր., 1967, էջ 176-179, աղ. L, LI:

⁷ Է. Խանգաղյան, Գառնի IV, 1949-1966 թթ. պեղումների արդյունքները, Եր., 1969, էջ 46-48:

⁸ Շ. Եսայան, Культура племен Северо-Восточной Армении, Ер., 1976, стр. 17, табл. 3, рис. 7:

⁹ Է. Խանգաղյան, Մեծամոր, Եր., 1973, էջ 34, նկ. 41:

¹⁰ Ք. Բադալյան, Раннебронзовое поселение близ с Карнут, «Историко-археологический журнал», 1984, N 1, стр. 232, рис. 2/12, 18, 19, 20:

¹¹ Դ. Խաչատրյան, Древняя культура Ширака, Ер., 1975, стр. 63-64, рис. 18-21:

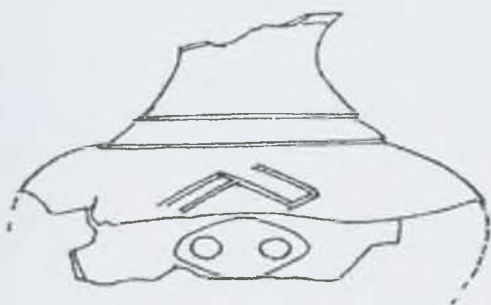
¹² Է. Խանգաղյան, 1969, էջ 60, նկ. 57, 58:

¹³ Է. Խանգաղյան, Էլառ-Դարանի, 1979, էջ 31:

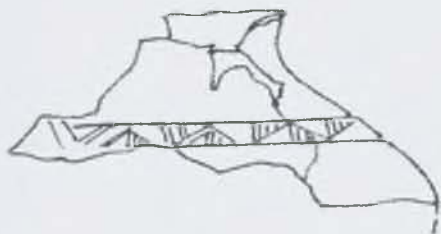
Տախտակ II

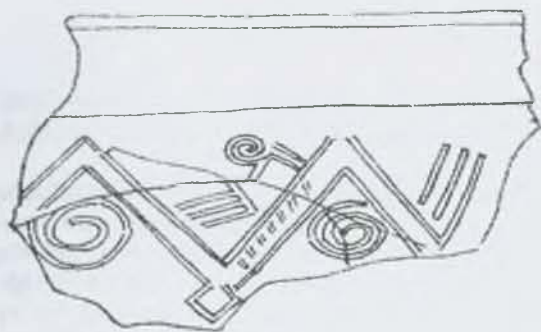
1

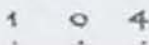
2

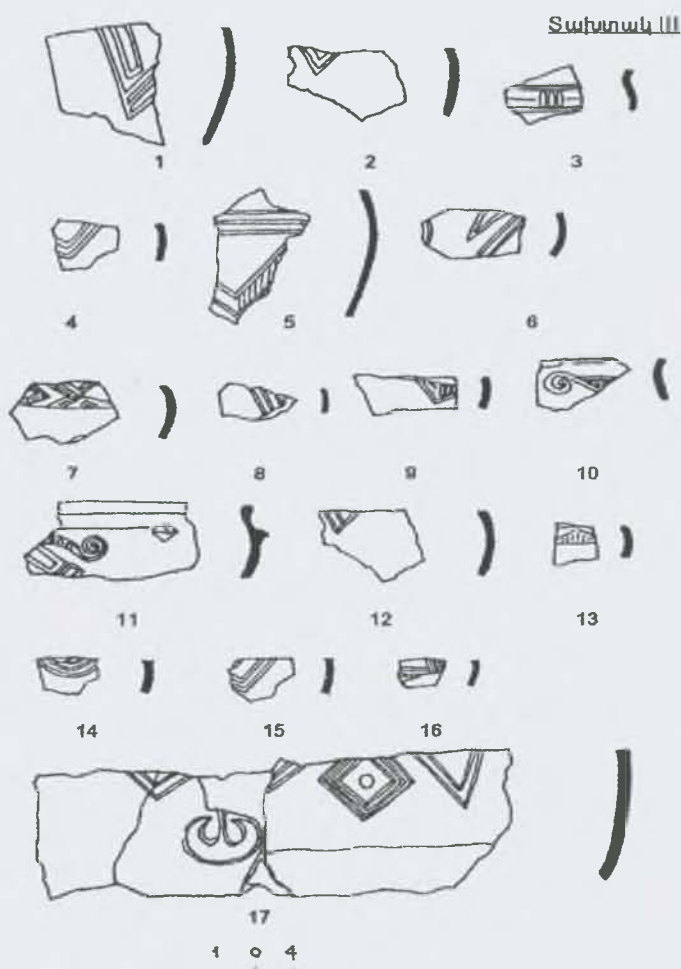
3

4

Գավաթներից երկուսը իրանի վրտն մասի վրա ունեն 2 սմ երկարությամբ ելուստավոր, փոքր կեղծ ունկ (տախտ. I, նկ. 1,6): Ավերված մասից գտնված գավաթներից մեկի իրանի վրա ոճավոր թռչնագարդ է (տախտ. II, նկ. 1): Գավաթներն ունեն 9,5-12,5 սմ թափաքություն, բերանի բացվածքը՝ 9,5-13 սմ, նստուկները փոքր են՝ 2-5 կամ 3,5 սմ, իսկ ձևը առաջին խմբի կայանների կրկնօրինակումն է (տախտ. I, նկ. 1-6, տախտ. II, նկ. 1): Մ.ք.ա. III հազարամյակին բնորոշ այսօրինակ նրբախեցի գավաթներ հայտնաբերվել են Հայկական լեռնաշխարհի համարյա բոլոր հնավայրերում:

Հայտնի են Բերիից,¹⁴ Գառնիից,¹⁵ Նոր Խաչակապից¹⁶ և այլ հնավայրերից: Սրանց տարածման տիրույթը շատ մեծ է, հյուսիսում հասնում են մինչև Թրիսդեթի, հարավում՝ Գեոյ-թեփե և Կիրքեթ-Կերակ:¹⁷

Սափորները նույնպես եռամսս հորինվածքով են: Գտնված երեք սափորներից երկուսն ունեն սև փայլեցված արտաքին և գորշ աստառ, երրորդը՝ կարմրավուն փայլեցված արտաքին և անփայլ աստառ, բարակ շուրթ, զնդած և իրանի մեջ սեղմված նեղ և երկար վիզ: Սև սափորներից մեկի իրանի մի կողմում պահպանվել է երկատված կիսազնդած և մեծ ունկ, որից վերև ոճավորված ռելիեֆ զծանախշ է (տախտ. II, նկ. 2): Ամանի երեք ունկներից պահպանվել է մեկը: Մեծ Սեպասարի այսօրինակ մեկ այլ կարմիր սափորի վզի տակ խորակոս, զուգահեռ զծերի միջև թեք խազանախշեր են (տախտ. II, նկ. 3): Եռականք այսպիսի սափորները վաղ բրոնզում փորրաքիվ են: Մի սափոր գտնվել է Լորուտից,¹⁸ որը թվագրվում է մ.թ.ա. III հազարամյակի երկրորդ

¹⁴ А. П е т р о с я н, Раскопки памятников Кети и Воскеаска (III-I тыс. до н. э.), Ер., 1989, табл. 13/2, стр. 24.

¹⁵ Է. Խ ա ճ ա ղ յ ա ն, 1969, էջ 54, նկ. 50:

¹⁶ Ն. Ե ճ զ ի բ ա ռ յ ա ն, Հայտնագործումներ Նոր Խաչակապում, Հուշարձան տարեգիրք, Գ, Եր., 2005, էջ 81:

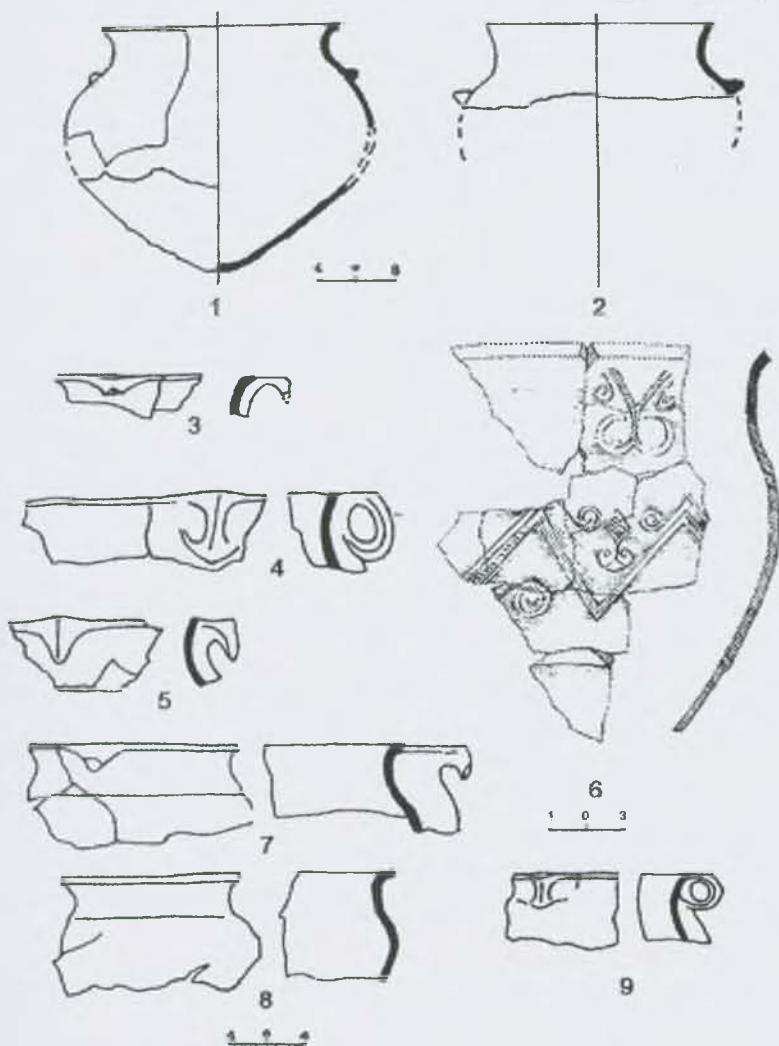
¹⁷ Է. Խ ա ճ ա ղ յ ա ն, Հայկական լեռնաշխարհի մշակույթը մ. թ. ա. III հազարամյակում, Եր., 1967, էջ 63:

¹⁸ Ս. Դևեջյան, նշվ. աշխ., էջ 12, աղ. III, նկ. 1, ա, բ:

կեսով, հայտնի են նաև Գամնիից,¹⁹ Էջմիածնի Մոխրաբլուրից,²⁰ Կառնուտից,²¹ Կլապատանում՝ Օզնի, Մաղախո, և Կովաջխեղերի հնավայրերից:²²

Սաջերը գտնվել են կլոր կացարանում՝ հատակի տակ: Մրանք տափակ նստուկով փռված կողերով ամաններ են՝ մի կողմում ուղիղ և խորը բացվածքով: Առաջին սաջի հատակին մայր հողի կարմրավուն բարակ շերտ էր, ապա իրար մեջ շարված մյուս սաջերը՝ մեծից փոքր: Ըստ ձևերի, սաջերը կարելի է բաժանել երեք խմբի: Առաջին խմբում բարակ, 0,5-0,6 սմ հաստությամբ, նուրբ, լավ կոկված և փայլեցված մակերեսով, դեպի դուրս բերված կողերով ամաններն են (տախտ. V, նկ. 6, 7, 9, 11): Պահպանված բեկորներով մասամբ վերականգնված այս խմբի սաջերից մեկի նստուկն ունի մոտ 35 սմ տրամագիծ (տախտ. V, նկ. 9): Կոտրված լինելու պատճառով կողերի բարձրությունն անհայտ է: Նշված խմբից պահպանվել են երեք տաքեր սաջերի կողերի և նստուկների բեկորներ, որոնք սակայն ամբողջացնող պատկեր չեն տալիս:

Տախտակ IV

¹⁹ Է. Խ ա ն գ ա ղ յ ա ն, 1969, էջ 71, նկ. 69:

²⁰ Մ. Գ Լ Ե ջ յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 31:

²¹ Նույն տեղում, էջ 32:

²² Б. К у ф т и н, Археологические раскопки 1947 г. в Цалкинском районе, Тбилиси, 1948, табл. XXXIX.

Երկրորդ խմբում, 1,3-2 սմ հաստությամբ պատերով, դեղնավուն և վարդագույն, նույնպես մանրահատիկ, լավ հունցված կավից սաջերն են:

Սրանց մակերեսը կոկված է, իսկ մեկը՝ նաև ներկված: Սաջերից մեկի շուրքը նույնպես ներկված է, այսինքն առանր վնասվելուց հետո էլ օգտագործվել է (տախտ. V, նկ. 8): Կողերը բարձր են, ուղիղ (պահպանված թերի կողերի բարձրությունը՝ 12 սմ), դիմացի բացվածքներ՝ 4,5սմ: Սաջն, բառ վերականգնված հատվածների, ունեցել է մոտավորապես 60 սմ լայնություն, իսկ բացվածքը՝ մոտ 35 սմ: Նստուկի վրա պահպանված հետքերը ենթադրում են, որ այն ես պատրաստվել է խոտածածկ գետնին, ինչպես այս խմբի մյուս սաջերը: Սաջերի կողերի վրա նկատելի են կրակի հետքեր:

Երրորդ խմբում կողերը ներս սեղմված սաջերն են (տախտ. V, նկ. 1-5): Կողերից մեկի վրա քառանիստ, մյուսի վրա՝ ուղղանկյուն գաղղանախշ է (տախտ. V, նկ. 3, 5): Սաջերի չավերը և խեցու բարակությունը ենթադրում են, որ դրվել են անշարժ դիրքով: Սաջերի վաղ օրինակները հայտնի են Էնեոլիթյան հուշարձաններից: Վաղորոնգիդարյան սաջեր գտնվել են Քեթից,²³ Ագարակից:²⁴ Ընկույզի կեփի մնամվող այսպիսի սմաններ հայտնի են վաղբրոնզիդարյան Ջադացատեղ բնակավայրից:²⁵

Կճուճներ: Խոհանոցային խեցեղենի մեջ կան բաց դեղնավուն, մանրահատիկ, լավ հունցված կավից կճուճներ, որոնք ունեն քիչ դուրս ճկված շուրքով բերան, փքուն իրան: Իրանի հակադիր կողմում երկատված կամ կտցածև գույգ ունկեր են (տախտ. IV, նկ. 3-5, 7-9): Կճուճներից մեկն ունի բաց դարչնագույն փայլեցված արտաքին, իրանն ու բերանի բացվածքը հավասար են՝ 23,5սմ: Քիչ ետ ճկված և ուղիղ կտրված շուրքն իրանին է միացել գույգ հակադիր ունկերով, որոնք հիմքից կոտրված են: Նստուկը փոքր է, արմատգիծը՝ ճամ (տախտ. I, նկ. 7):

Կոպե օջախներ: Օջախների բեկորներ գտնվեցին բնակավայրի տարբեր հատվածներից. կացարանի հատակին քարերով շարված օջախի կողքին՝ աղյուքի վրա, ինչպես նաև ավերված տարածքից: Սրանք կտրվածքում տարբեր են՝ ուղղանկյուն կամ եռանկյուն (տախտ. VI, նկ. 6-10): Գտնված բոլոր բեկորները դեղնավուն, մանրահատիկ, լավ հունցված և լավ քրծված կավից են, տեղ-տեղ՝ նաև կրակից սևացած: Պահպանված քիչ կորացող ռուբերը հիշեցնում են Շենգավիթի²⁶ օջախների պատվանդանները: Նույն տեղից գտնված պայտածև օջախի բեկորը երկարավուն և ձգված խոյի զուխ է (տախտ. VI, նկ. 5): Խոյի ռճավարված, կտցածև զուխն եզերված է գուգահեռ գույգ գծերով: Աչբերն արված են օղակի ձևով, որոնցից վերև պահպանվել են եղջյուրների աղեղնածև հիմքերը: Ձուգահեռը Հառիճում²⁷ է, ուր գտնված ծխական օջախները նույն լայնազուխ սաթերն ունեն:

Շարժական օջախները տարածված են Հայկական լեռնաշխարհի, Փոքր Ասիայի և Սիրիայի վաղբրոնզիդարյան հուշարձաններում: Հիմնականում կենդանակերպ կամ մարչակերպ են: Բնդումված է այն տեսակետ, որ շարժական օջախները խորհրդանշել են արական սկիզբ և աղամարդու կողմից տնային օջախի արգասավորումը:²⁸ Շարժական օջախները լայն տարածում են ունեցել վաղբրոնզիդարյան մշակույթի տարբեր հուշարձաններում. Գառնի,²⁹ Շենգավիթ,³⁰ Քոսի ճոթեր,³¹ Արևիկ,³² Քեթի,³³ Վրաստանում՝ Օգնի,³⁴ Զգոտրիս Գվերդա,³⁵ Հյուսիսային Կովկասում՝ Լուգովոյն:³⁶

²³ А. Петросян, *նշվ. աշխ.*, էջ 32, տախտ. 19/8, 6.

²⁴ Գ. Թումանյան, *Ագարակի հնավայրի Իտեղամասի 2002թ. պեղումները, Հին Հայաստանի մշակույթը*, XIII, Եր., 2005, էջ 63:

²⁵ С. Есаян, *նշվ. աշխ.*, տախտ. 4/7, 8, 9.

²⁶ Ս. Սարգսյան, *Նախնադարյան հասարակությունը Հայաստանում*, Եր., 1967, էջ 175/34, 5:

²⁷ Դ. Խաչատրյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 78, նկ. 39-41.

²⁸ К. Кушнерова, Т. Чубинишвили, *Древние культуры Южного Кавказа (V-III тыс. до н.э.)*, А., 1970, стр. 165.

²⁹ Է. Խանգաղյան, 1969, էջ 68-69, աղ. XV, XVII 3:

³⁰ Ս. Սարգսյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 175/2, 4, 5.

³¹ Ս. Դեղյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 35:

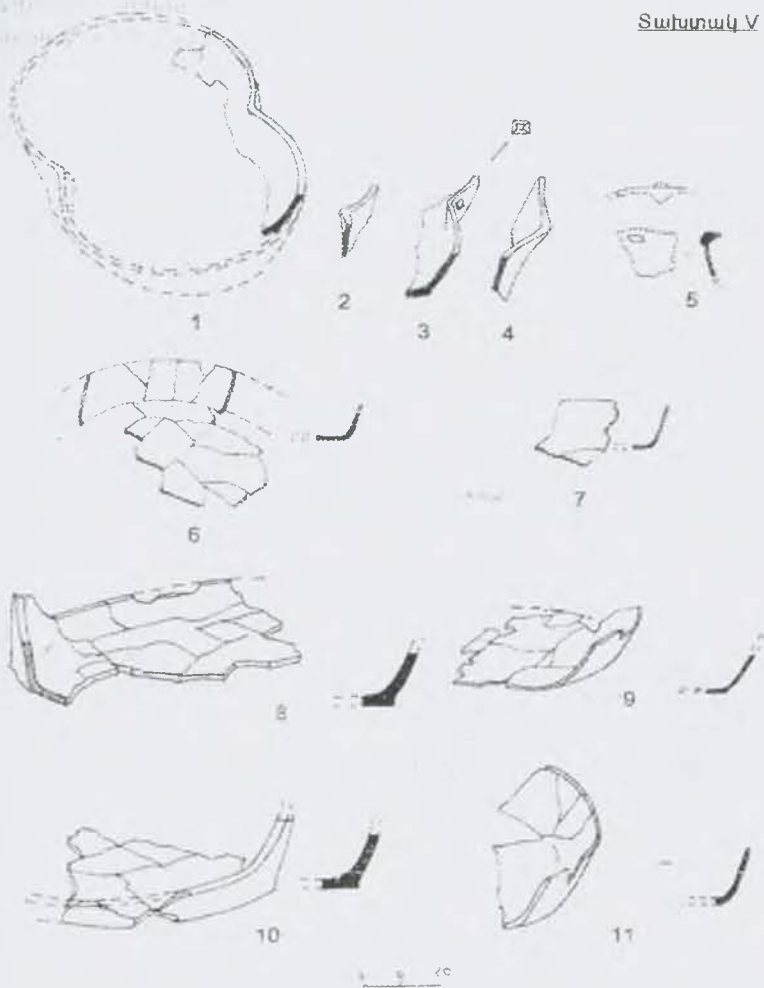
³² Է. Խանգաղյան, 1969, էջ 69:

³³ А. Петросян, *նշվ. աշխ.*, տախտ. 14/1, 7.

³⁴ Б. Кутин, *նշվ. աշխ.*, էջ 36.

Խոյազուխ շարժական օջախներ հայտնի են Հառիճից,³⁵ Էջմիածնի մոլորաբլուրից,³⁶ Գառնիից,³⁹ Քոսի-ճոթերից:⁴⁰

Տախտակ V

Սեկ այլ օջախ բացվեց ինչ-որ կառույցից պահպանված հատակի վրա: Մայր հողի մեջ դրված անոթի բերանը (տրամ. 18սմ) բացվում է հատակի զոգավոր մասի վրա: Նստուկը բացակայում է, ներսից՝ վզի ստեղծ, ծնկված է կավի շատ բարակ շերտով, որը հասնելով շուրթին, քեթև անցումով, շարունակվում է հատակի վրա, ապա աստիճանաբար ձուլվում է մայր հողի հորաբխային խարամով հարթեցված և կավով աստիճանված հատակին: Գավաթի մեջ կրակի հետքեր են: Նման մի օջախ բացվել է Նորաբացում, ուր ինչպես և Մեծ Մեյախարում, հատակի առակ դրվել է ամանի վերին

³⁵ В. Л ю б и н, Археологическая разведка в окрестностях города Сталинири, КСИИМК, вып. 60, стр. 15, рис. 18.

³⁶ Р. М у н ч а е в, Древнейшая культура Северо-Восточного Кавказа, МИА, ном. 100, 1961, стр. 126.

³⁷ Т. Х а ч а т р я н, նշվ. աշխ., էջ 71-72, նկ. 39-41:

³⁸ Ս. Ս ա ր ք ւ յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 175, նկ. 6:

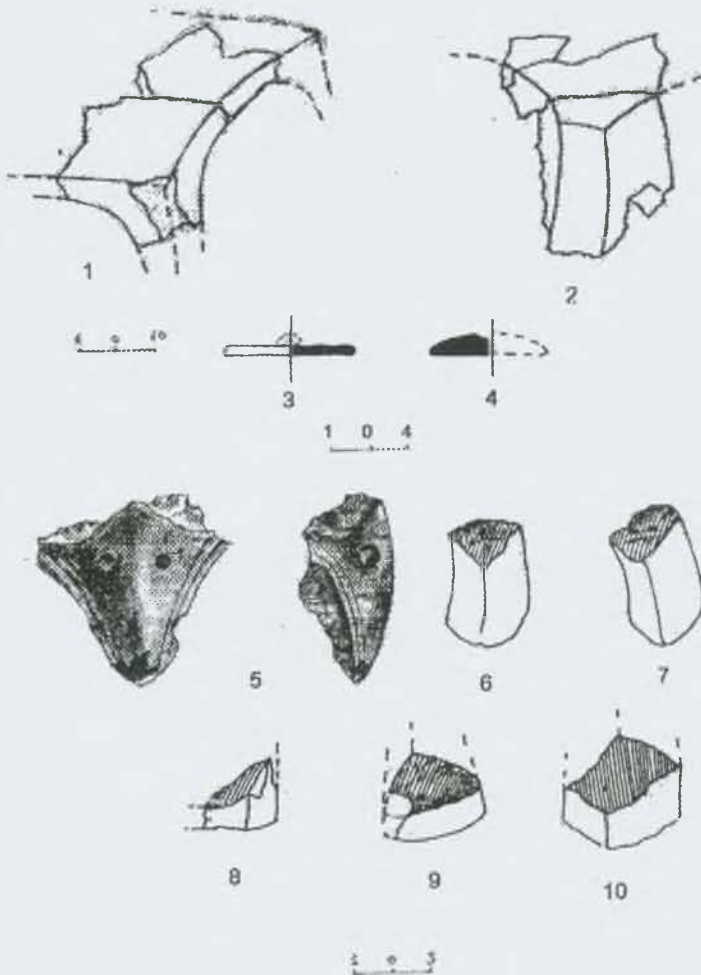
³⁹ Է. Խ ա ն գ ա ղ յ ա ն, 1969, աղ. XIV, XV, XVII, նկ. 2:

⁴⁰ Ս. Դ և ե ջ յ ա ն, նշվ. աշխ., նկ. 8: Т. Х а ч а т р я н, նշվ. աշխ., էջ 71-72, рис. 39-41.

Կառույցը մասամբ է պահպանված:

մասը:⁴¹ Հառիճում նման մի օջախի համար օգտագործվել է ձվածիր, առանց նստուկի բաժակ:⁴² Եվ Հառիճում, և Նորաբացում օջախի համար օգտագործված անոթների նստուկների բացակայությունը, իսկ Մեծ Սեպասարում մաև կառույցի կավածնի հատակի գոգավորությունն արվել են որոշակի նպատակով: Ակնհայտ է օջախի ծխական գործառույթը և բացված հատվածը ծխական կառույցից պահպանված հատակ է:*

Տախտակ VI

Պաշտամունքային բնույթի օջախներ հայտնի են Ջրառովիտից ու Շենգավիթից:⁴³ Հենակ-պատվանդաններ: Սաջերի հետ գտնված տարբեր ամանների

⁴¹ Г. А р е ш я н, Норабац-новый намятник эпохи бронзы, Сб. Археологические открытия 1979, М., 1980, стр. 423.

⁴² Т. Х а ч а т р я н, նշվ. աշխ., էջ 72:

* Այսօր էլ Մեծ Սեպասարը սրբատեղի է, որ հաստատում է հերանոսական պաշտամունքային կառույցները քրիստոնեությանը սրբացվելու և սրբատեղիների վերածվելու մասին Փավստոս Բուզանդի վկայությունը «...այն տեղերը, որոնք առաջ կուրքերի պատկերների տեղեր էին և հետո Աստծու անունով մաքրվեցին ու դարձան աղոթքի տներ և ախտատեղիներ բոլորի համար» /Բուզ. Դ. դպր. գլուխ Գ/, Եր., 1968:

⁴³ Ա. Գ. Ունունի, Շենգավիթյան մշակույթի օջախները և դրանց համալիրները, Պատմա-բանասիրական հանդես, քիվ 1, 2004, էջ 203:

բեկորների մեջ կան նաև պատվանդանի մասեր: Առաջինը 3սմ հաստությամբ, վարդագույն, մանրահատիկ, լավ հունցված, համասեռ և շատ լավ քրծված կավից, տափակ հարթակ է՝ անկյուններից ելնող ելուստներով (տախտ. VI, նկ. 1): Պահպանված բեկորներով վերականգնված հատվածը (երկ. 25սմ, լայն. 15սմ) բույլ է տալիս ենթադրել, որ պատվանդանն ունեցել է կամ նոսնակյուն կամ քառանկյուն հարթակ՝ եզրերից թեքությամբ աստիճանաբար իջնող, իրանի հետ միաձուլյալ ուղեքով, որոնցից երկուսի հիմքերն են պահպանվել: Հենակների կողերից մեկի վրա սալիտակ ներկի, նաև կրակի հետքեր կան: Մեկ այլ՝ դեղնավուն, մանրահատիկ կավից, շատ վատ քրծված պատվանդանի բեկորներ գտնվեցին հուշարձանի ավերված հատվածից: Պահպանվել է իրի մոտ մեկ երրորդը՝ իրանի և ոտքի հատվածով: Հարթակից ոտքեր անցումներն արված են ընդգծված կողային նիստերով (տախտ. VI, նկ. 2): Ելնելով պահպանված հատվածից և տաքեր հնավայրերից գտնված հայտնի տարբերակների համադրումից՝ այն կրկնում է Հաթիճի գտնված եռանկյունի կամ քառակուսի պատվանդանների ձևը:⁴⁴ Հենակ պատվանդաններ հայտնի են Դվինից, Շենգավիթից, Շրեշ բլուրից:⁴⁵

Խուփեր: Գտածոների մեջ կա նաև սկավառակաձև երկու խուփ: Երկուսն էլ թև բեկորային են: Խուփերից մեկը (տրամ. 14,5 սմ, հաստ. 1,5սմ) մոխրագույն է՝ մանրահատիկ կավից, քիչ անկանոն և անհարթ մակերեսով: Կենտրոնում պահպանվել է ունկի հիմքը: Արտաքին երեսը զարդարված է խորակոս համակենտրոն շրջաններով (տախտ. VI, նկ. 3): Մյուսից պահպանված բեկորը մանրահատիկ կավից է, լավ հունցված և լավ քրծված: Ունի սև փայլեցված արտաքին, շուրթը հարթ է և լայներից, կենտրոնը՝ գոգավոր (տախտ. VI, նկ. 4): Խուփեր գտնվել են վաղբրոնզիդարյան բազմաթիվ հուշարձաններից. Կառնուտ,⁴⁶ Քեթի:⁴⁷ Ելնելով Շիրակավանից,⁴⁸ Հաթիճից,⁴⁹ Էլառից,⁵⁰ Ջաղացատեղ ամրոցից⁵¹ գտնված համանման ձևերից՝ առաջին խուփն ունեցել է կիսագնդաձև բռնակ:

Խեցեղենի քննությունը ցույց է տալիս, որ ըստ որակական հատկանիշների, կան բարձրակարգ ու հասարակ անոթներ: Անկախ խեցեղենի ծխական կամ կենցաղային-կիրառական նշանակությունից, բոլոր իրերը բարձրորակ են: Բարձրակարգ խեցեղենի մեծ մասը եռամաս է՝ վզի, իրանի, նստակի հատվածներում կտրուկ անցումներով, լավ հունցված և շատ լավ քրծված է, ունի հարթ, կոկված մակերես, մեծ մասամբ զարդանախշված է: Նախշերն արված են իրանի փքուն հատվածում, վզի վրա, ունկից վերև: Ջարդաձևերը երկրաչափական են. համակենտրոն շրջան, քառակուսի, պարույր, զիգ-զագներ, ոճավոր թռչնազարդ, սակրամանն նախշ, զուգահեռ գծեր, որոնք հաճախ կետաձևով են: Գծագարդն արված է վզի տակ:

Ներձկված և գծային զարդանախշումը կատարվել է մինչ քրծելը՝ խոնավ կավի վրա սեղմելու և փորագրելու եղանակով: Կավանոթների փքուն իրանը զարդանախշված է միայն մի կողմում՝ ունկից-ունկ ընկած հատվածում: Երբեմն նախշի ընդհանուր պատկերից մի դետալ կա վզի վրա: Շուրթերը բարակ են, ներսի կողմից՝ լայն ժապավենով փայլեցված: Կան նաև կտցած և շուրթեր, որ վերածվում են ունկի: Ունկերը տարբեր են. կեղծ ելուստավոր եռանկյունաձև, երկթեք, կիսագնդաձև և կտցած: Բարձրակարգ խեցեղենը տոնական կամ ծխական է և հավանաբար օգտագործվել է որոշակի արարողությունների ժամանակ և զարդանախշումներն էլ որոշակի իմաստ ու բովանդակություն են կրել:

⁴⁴ Т. Х а ч а т р я н, *նշվ. աշխ.*, էջ 72, նկ. 33:

⁴⁵ Է. Խ ա ն գ ա ղ յ ա ն, 1967, էջ 67, աղ. XVIII:

⁴⁶ Р. Б а д а л я н, *նշվ. աշխ.*, նկ. 2/16, 17:

⁴⁷ А П е т р о с я н, *նշվ. աշխ.*, էջ 24, տախտ. 14/4:

⁴⁸ Ռ. Թ ք ր ց յ ա ն, Օ. Խ ն կ ի ղ յ ա ն, Լ. Պ ե տ ր ց յ ա ն, Հին Շիրակավան (1977-1981թթ. պեղումների արդյունքներ), Եր., 2002, էջ 13, աղ 1/10:

⁴⁹ Т. Х а ч а т р я н, *նշվ. աշխ.*, էջ 73, նկ. 34:

⁵⁰ Է. Խ ա ն գ ա ղ յ ա ն, 1979, էջ 35, 1969, նկ. 66: Նույնի, 1967, նկ. 19: Նույնի, 1978, նկ. 24:

⁵¹ С. Е с а я н, Древняя культура племен Северо-Восточной Армении, Ер., 1976.

Վերը բերված ձևերով նախշագարդմամբ և խեցեղենը բնորոշ է Հայկական լեռնաշխարհի մ.թ.ա. III հազարամյակի մշակույթին և բազմաթիվ գուրագեղեցիկ ունի Հայաստանի համաժամանակյա բոլոր հուշարձաններում: Խեցեղործության և արտադրության այլ ճյուղերի զարգացման մասին վկայում են հայտնաբերված նյութերը: Հատակին քարերով շարված օջախի մոտ գտնված վառ մարմարագույն օխրայի բեկյունները խեցեգործական արտադրության հետ են կապված: Նույն տեղում գտնված նավաձև աղորիքի վրա պահպանված վարդագույն հետերը Մեծ Մեպասարի մայր հողին բնորոշ հրաբխային կայմի խաբամն աղալու հետևանքով են առաջացել: Այս սուպրի վոշին 1. հավանաբար որպես ներկանյութ օգտագործվել խեցեգործության մեջ. գտնված խեցեղենի մեջ բազմաթիվ են ապարի վարդագույն կրանգն ունեցող սաջերն ու կարասները: Խեցեգործական արտադրության մասին են վկայում նաև խաշոր Լոյսերավոր անասունի ոսկրերից պատրաստված գործիքները: Խեցեղենը ցույց է տալիս, որ լայն աղերսներ ունենալով Կուրաբարսյան մշակույթի բազմաթիվ հուշարձանների հետ, առավել մոտ է Կառնուտին: Ելնելով ձևաձևական և շերտագրական դիտարկումներից՝ խեցեղենի ձևերի, զարդանախշերի վերլուծություն և համաժամանակյա հուշարձանների գտածոների հետ համեմատություն և համադրում, Մեծ Մեպասարը վաղբրոնզի դարյան բնակավայրը կարող է թվագրվել մ.թ.ա. 26-24/22 դարերով:

Աշխատանքային գործիքներ: Սրանք պատրաստված են քարից, օքսիդիանից և ոսկրից: Քարից գործիքները աղորիքներ են, սանդեր, սանդկոբեր, կոկիչներ, աղորիչներ, մանգաղի ներդիր: Ներդիրն ունի գոգավոր երկու երեսից մշակված բանող եզր և քիչ ուռուցիկ մեջք, կտրվածքում՝ ձգված էլիպսի ձև (տախտ. VIII, նկ. 9): Մակերեսը մշակված է պոկելու եղանակով: Սրանք ի հայտ են գալիս IV հազարամյակի վերջում և լայն տարածում են ստանում III հազարամյակում:

Գտնվել են բազմաթիվ հուշարձաններում. Հառիճ,⁵² Գառնի,⁵³ Շնկավախի,⁵⁴ Քոսի-ճոթեր,⁵⁵ Քնքի.⁵⁶ Լ՝յառ:⁵⁷ Բազալաից նավածն հինգ տարբեր աղոթքների բեկորներից (տախտ. VII, 6-9, 11). Երկուսը ծակոտկեն բազալաից են, ունեն 11սմ լայնություն, 4սմ հաստություն: Սյուս երեքը բաց վարդագույն բազալաից են: Աղոթքների գուգահեռները Հառիճ,⁵⁸ Քոսի ճոթեր,⁵⁹ Գառնի⁶⁰ և Քնքի⁶¹ համաժամանակյա հուշարձաններում են: Մաջերի հետ գտնված քարից երկու գործիքներն աշխատած և ողորկ դարձած մակերես ունեն և օգտագործվել են որսյես կտարիչ կամ ծեծիչ (տախտ. VII, նկ. 1, 13): Գտնվել են նաև սանդղոթեր, մեկն ամբողջական և (տախտ. VII, նկ. 12), մյուսը քերի (տախտ. VII, նկ. 2), խեցեղենը կոկելու համար քարե կոկիչներ չրջանաձև, բրգաձև, ուղղանկյուն (տախտ. VII, նկ. 3, 4, 10): Գտածոների մեջ կա նաև վանակառից նետասլաք (տախտ. VIII, նկ. 7) նեղ և երկար իրանով, սուր ծայրով, փռված. պոչուկին հավասար քերով (երկ. 5սմ, լայն. կոքի հատվածում՝ 2սմ): Սրա ուղղակի գուգահեռներ մեզ հայտնի չեն: Գտածոն քեև ավելի երկար ծայր ունի, սակայն քեերի և կոքի ձևով նման և Գառնիից հայանաբերվածին:⁶²

⁵² Դ. Խաչատրյան, նշվ. աշխ., էջ 45, նկ. 10:

⁵³ Է. Խանգաղյան, 1967, էջ 35:

⁵⁴ Ս. Սարգսյան, նշվ. աշխ., աղ. XLVII/1, 4:

⁵⁵ Է. Խանգաղյան, Հետախուզական պեղումներ Կիրովականի մերձակայքում, «Տեղեկագիր», 1962, քիվ 10, էջ 81: Նոյնի, 1967, էջ 35:

⁵⁶ Ա. Սեդրոսյան, նշվ. աշխ., էջ 18, տախտ. 2/6:

⁵⁷ Է. Խանգաղյան, 1979, նկ. 82:

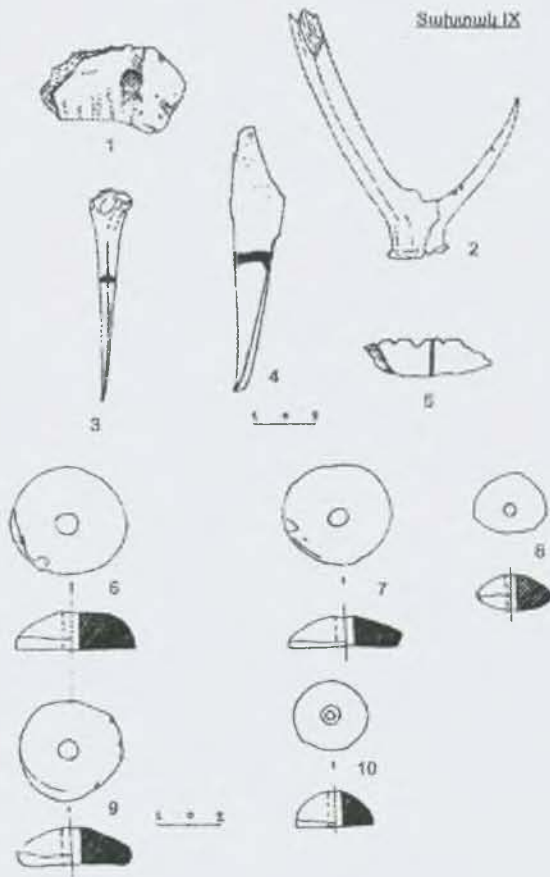
⁵⁸ Դ. Խաչատրյան, նշվ. աշխ., նկ. 11:

⁵⁹ Ս. Գեղջյան, նշվ. աշխ., աղ. XVI/16:

⁶⁰ Է. Խանգաղյան, 1969, աղ. IV:

⁶¹ Ա. Սեդրոսյան, նշվ. աշխ., տախտ. 3/1:

⁶² Է. Խանգաղյան, 1969, նկ. 17, էջ 27:

Ինչպես բրոնզիդարյան, այնպես էլ միջնադարյան շերտից գտնվել են վանակափեղ գործիքներ (դանակի շեղբերը, միջուկը, նետասլաքի և այլ գործիքների նախապատրաստուկները (տախտ. VIII, նկ. 1-6, 8, 10-15) նույնպես վաղ շերտին են վերաբերում): Քարե իրերի մեջ կա նաև օջախ-կրակարանի հատակից քիչ վեր գտնված մի իր, հավանաբար կուռք (տախտ. VII, նկ. 14): Ծակոտակեն բազալտից, զանգվածեղ հիմքից աստիճանաբար բարձրացող, միջնամասում եռանիստ անցումի վերածվող և սրացող զագաթով ավարավող կուռքի կողերի վրա կրակի երկայնակի հետքեր կան:

Գտածոների մեջ կան նաև ոսկրե գործիքներ՝ իլիկի գլուխ, քերիչ, հեքուն, ինչպես նաև խեղդեղենը նախշելու գործիք: Իլիկի գլուխները ոսկորից և կավից են (տախտ. IX, նկ. 6-10): Ոսկորից օրինակները տարբեր չափերի են (տրամ. 4սմ, 4,5սմ, 6,5սմ), կողքերը հարթ մշակված, միջանցիկ անցքը՝ գայլիկոնված: Կեռիկը լավ նստելու համար իլիկներից մեկի վերին հատվածը հարթեցվել է: Ոսկորից իլիկի գլուխները համարվել են արևի խորհրդանիշեր⁶³ և լայն տարածում ունեն վաղբրոնզիդարյան համարյա բոլոր բնակավայրերում:

Վաղբրոնզիդարյան շերտին են վերաբերում նաև ոսկրե երեք գործիքները: Թռչնի ոսկորից 13,5սմ երկարությամբ հեքունի (տախտ. IX, նկ. 3) մմանակը հայտնի է Մեծամորից:⁶⁴ Ոսկորից իրերի մեջ կա նաև խաշոր եղջերավոր անասունի կողոսկրից պատրաստված առանձնավոր գործիք (տախտ. IX, նկ. 5), որն ունի 8սմ երկարություն, 2,5սմ լայնություն: Եռատամ, կլորավուն ելուստներն աշխատելուց մաշված են և հղկված: Կարասների և զավաքների վրա խորակուս պարույրազարդերը կարող էին արվել մման

⁶³ Я. К и к в и д з е, Земледелие и земледельческий культ в древней Грузии, Тбилиси, 1988, стр. 164-166.

⁶⁴ Է. Խ ա ն գ ա ղ յ ա ն, 1973, էջ 48, նկ. 66/1,2:

գործիքով: Մյուսը անասունի երկայնակի կտրված խողովակաձև ոսկորից է (տախտ. IX, նկ.4): Սրացող ծայրը քիչ կեռ է: Իրն օգտագործվել է խեցեգործության մեջ՝ կավի հավելյալ մասերը քերել-հանկելու համար: Եղնիկի երկճյուղ եղջյուրից (տախտ. IX, նկ.2) պարարտոված մի գործիք գտնվեց ավերված տաքածրում բացված ուղղանկյուն սենյակում: Այն ունի բութ անկյուն ձև՝ նույն հիմքից ելնող կարճ և երկար ծայրերով: Գտածոների մեջ կա նաև եղնիկի եղջյուրից մեկ այլ նախապատրաստուկ: Եղջյուրը հիմքից կտրված է, տեղ-տեղ խազված, հաստ բնի վրա մշակման հետքեր կան (տախտ. IX, նկ.1): Եղջյուրից աշխատանքային գործիքներ հայտնի են վաղբրոնզի դարյան հուշարձաններից: Մի տարբերակը գտնվել է Գառնիից:⁶⁵

Մեծ Մեպասարի 2004-2005թթ. պեղումները ցույց տվեցին, որ վաղ բրոնզի դարաշրջանում բարձր լեռնային, շրջապատի նկատմամբ գերիշխող դիրք և երկրագործության ու անասնապահության զարգացման համար նպաստավոր կյանակալան պայմաններ ունեցող սարի գագաթի հարթության վրա եղել է բնակավայր: Պահպանված պատերի, դռանցով կազմված անկյունների, ինչպես նաև սալահատակի որոշ հասկածները առայժմ քույլ են առաջին միայն փաստել կացարանների ուղղանկյուն ձևը:

Հնագիտական նյութի քննությունը ցույց է տալիս, որ Մեծ Մեպասարի գտածոները ձևի, ռճի և նախշազարդման մի շարք հատկանիշներով առավելապես աղերսվում են Շենգավիթ, Ջրահովիտ, Լ՛լար, Կառնուտ, Հառիճ, Քոսի-ճաթեր վաղբրոնզի դարյան հուշարձանների նյութերի հետ: Համաժամանակյա հուշարձանների նյութերի հետ համադրումը քույլ է տալիս Մեծ Մեպասարի խեցեղենը թվագրել կուր-արաքսյան մշակույթի վերջին փուլով՝ մ.թ.ա. 26-24/22 դարերով: Հայտնաբերված նյութական մշակույթի մնացորդները, ինչպես նաև խոշոր և մանր եղջերավոր անասունների հարյուրավոր ոսկորները վկայում են երկրագործության և անասնապահության, խեցեգործության, մանածագործության և արտադրության այլ ճյուղերի զարգացման մասին:

Մեծ Մեպասարի պեղումներով նախ հարստանում է Հայկական լեռնաշխարհի վաղբրոնզի դարյան մշակույթը, Շիրակի համաժամանակյա հուշարձանների շարքը համալրվում է մի բնակավայրով ևս, բնդարձակվում է Կուր-Արաքսյան մշակույթի տարածման տիրույթը, միաժամանակ ավելանում է նոր օղակ Շիրակ-Արարատյան դաշտ-Թուրք մշակութային շրջայում:

ПОСЕЛЕНИЕ III ТЫСЯЧЕЛЕТИЯ ДО Н.Э. МЕЦ СЕПАСАР

Резюме

А. Еганян

В 1998г. на севере Ашюцского плоскогорья, на плоской вершине горы Мец Сепасар было обнаружено многослойное поселение. В 2004-2005гг. памятник был раскопан. Под полом средневекового жилого комплекса сохранились остатки стен и полов раннебронзового поселения. Обнаружено значительное количество керамики, костяных и каменных орудий труда, остеологический материал. Характерной деталью гончарного производства поселения на горе Мец Сепасар является керамика: карасы, горшки, кувшины, жаровни, очаги и очажные подставки. Основные характерные черты керамики поселения: преобладание линейно-геометрического орнамента, большой процент красной и черной лощеной керамики, наличие сосудов с красной и черной подкладкой.

Изучение раскопанного материала показало, что в целом Мец Сепасарский комплекс по ряду признаков синхронизируется с материалами поселений раннебронзовых намятников Шенгавит, Джраовит, Элар, Карнут, Арич, Коси-чотер и др. и датируется 26-24/22 вв. до н.э.

⁶⁵ Է. Խ ա ն զ ա ղ յ ա ն, 1969, էջ 35, նկ. 26: